

Л. Л. Стецюк*

ДО ПИТАННЯ ЗАКОНОДАВЧОГО ЗАКРІПЛЕННЯ САМОЗАХИСТУ БЛАГ

Закріплення в цивільному законодавстві права особи на самозахист без сумніву є прогресивним кроком у напрямку забезпечення непорушності та недоторканності охоронюваних законом суспільних цінностей. Водночас це зумовлює виникнення низки питань. Так, об'єктами самозахисту є суб'єктивні права осіб. У свою чергу ці права також мають свої об'єкти, зокрема певні блага (матеріальні та нематеріальні). Таким чином, при завданні шкоди конкретному благу або при наявності реальної загрози завдання йому шкоди порушується і відповідне суб'єктивне право або створюється загроза його порушення. Тому при самозахисті блага захищається і суб'єктивне право на це благо. На відміну від суб'єктивних прав на матеріальні блага, законодавець закріплює суб'єктивні права лише на окремі нематеріальні блага. Зокрема у Цивільному кодексі України (далі — ЦК)¹ не згадуються право на здоров'я, право на гідність, право на честь і право на репутацію. Крім того, ЦК не передбачає можливості самозахисту матеріальних благ, які не є об'єктами суб'єктивних прав. Стосовно цього слід зазначити, що, здійснюючи самозахист, особа, як правило, діє за обставин відсутності часу і можливості з'ясування, чи є певне матеріальне благо, яке вона рятує, об'єктом чийогось суб'єктивного права. Такі дії особи, яка рятує певне благо (далі — рятівник), часто пов'язані з небезпекою для власного життя, здоров'я та майна. Розуміючи небезпеку, рятівник свідомо йде на ризик. Таку його рішучість не в останню чергу підкріплює усвідомлення того, що в разі, коли він сам або його майно зазнає шкоди, або коли він завдасть шкоди правам іншої особи, йому буде надано відповідно відшкодування або право зворотної вимоги. Так держава не лише закріплює право особи на самозахист, а й заохочує до його здійснення, оскільки «пріоритетним напрямком у побудові правової, демократичної, соціальної держави є створення дієвого механізму захисту прав»².

Сумніви у виникненні права на відшкодування та (або) права на зворотну вимогу можуть змусити особу утриматися від рятування блага, що знаходиться в небезпеці, навіть тоді, коли воно є об'єктом суб'єктивного права, але про це їй не відомо. Це неминуче призведе до зменшення вірогідності захисту суб'єктивних прав.

Таким чином, виникає ситуація, коли законодавець хоча і проголошує головним обов'язком держави утвердження і забезпечення прав і свобод людини³, в той же час він непрямо (побічно) перешкоджає забезпеченню цих прав.

Питання самозахисту було предметом дослідження у працях ряду науковців, зокрема таких, як: В. Ф. Кириченко, С. А. Домахін, В. Н. Козак, Н. Н. Паше-Озерський, І. С. Тішкєвич, О. І. Антонюк, К. О. Гориславський та ін., однак, розглядаючи підстави, ознаки, умови, межі та інші аспекти здійснення особою самозахисту, вони залишали поза увагою питання можливості самозахисту благ, які не є об'єктами суб'єктивних прав.

Правову природу категорії благ досліджували в своїх працях ряд учених, зокрема: О. С. Іоффе, Р. О. Халфіна, Р. О. Стефанчук, О. Н. Єрмолова, І. В. Воробйова, Т. В. Трофімова, О. А. Пешкова, В. В. Сокурєнко, Н. В. Павловська, Л. А. Ольховик та ін., але, з огляду на неоднозначність їх поглядів щодо даної категорії, питання можливості самозахисту благ, які не є об'єктами суб'єктивних прав, залишається відкритим.

Для відповіді на питання про можливість самозахисту благ, які не є об'єктами суб'єктивних прав, потрібно з'ясувати їх правовий режим та наслідки рятування за чинним законодавством, доцільність віднесення до об'єктів самозахисту та розробити відповідні зміни до законодавства, що і є метою даної статті.

© Стецюк Л. Л., 2009

* здобувач кафедри цивільного права та процесу Хмельницького університету управління та права

¹ Цивільний кодекс України від 16.01.2003 р., № 435-IV // ВВР. — 2003. — №№ 40-44.

² Антонюк О. І. Право учасників цивільних правовідносин на самозахист: Монографія. — Донецьк: Донецький юридичний інститут ЛДУВС, 2006. — С. 3.

³ Конституція України: прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28.06.1996 р. // ВВР. — 1996. — № 30.

Враховуючи поділ благ на два види: нематеріальні та матеріальні, питання щодо їх самозахисту слід розглянути окремо щодо кожного з цих видів.

До переліку нематеріальних благ законодавець включив: результати інтелектуальної, творчої діяльності та інші об'єкти права інтелектуальної власності; інформацію; особисті немайнові блага (гл. 15 ЦК). Унормовуючи захист даних благ, законодавець розглядає їх в якості об'єктів суб'єктивних прав. Так, стосовно права інтелектуальної власності передбачається лише захист майнових та особистих немайнових прав (книга 4 ЦК). Наприклад: не засвідчене дипломом наукове відкриття не охороняється законом, тому не підлягає самозахисту; зі впливом строку чинності права інтелектуальної власності на комерційну таємницю, дане благо не підлягає цивільно-правовому захисту (ст. 508 ЦК), зокрема самозахисту.

Стосовно особистих немайнових благ слід зазначити, що законодавець розглядає їх як об'єкти особистих немайнових прав фізичної особи (ст.ст. 201, 270 ЦК). Аналогічна ситуація має місце щодо юридичної особи, яка згідно ч. 1 ст. 91 ЦК здатна мати такі ж цивільні права як і фізична особа, за винятком тих, які за своєю природою можуть належати лише людині. Тим самим законодавець вказує на неможливість існування особистих немайнових благ інакше як у якості об'єктів особистих немайнових прав особи, невіддільних від неї. До переліку особистих немайнових благ, які охороняються цивільним законодавством, ч. 1 ст. 201 ЦК відносять: здоров'я, життя; честь, гідність і ділову репутацію; ім'я (найменування); авторство; свободу літературної, художньої, наукової і технічної творчості, а також інші блага, які охороняються цивільним законодавством. Закріплюючи право фізичної особи на життя, право на ім'я (найменування), авторське право, право на свободу літературної, художньої, наукової і технічної творчості (ст.ст. 281, 90, 94, 294, Гл. 36, ст. 309 ЦК), законодавець не наводить у переліку особистих немайнових прав особи власне права на здоров'я, права на гідність, права на честь та права на репутацію. Дані права не є тотожними закріпленням у ЦК правам на охорону здоров'я, на повагу до гідності та честі та на недоторканність ділової репутації (ст.ст. 283, 297, 299 ЦК), які не передбачають правомочностей суб'єкта-носія на розпорядження відповідним благом. Це зумовлює виникнення питання про можливість самостійного існування нематеріальних благ як об'єктів суб'єктивних прав. Для відповіді на це питання слід з'ясувати правову природу цих благ⁴.

Існує багато визначень поняття “благо”, зокрема нематеріальних та матеріальних благ. Найбільш різнобачно визначається поняття “благо” у філософії. Ним позначають позитивну цінність (протилежність блягу є негативна цінність, зло). Це предмет або явище, яке задовольняє певну людську потребу, відповідає інтересам, цілям і прагненням людей. Благо складає соціальне визначення предмета, його корисне значення для людини. Залежно від того, які потреби задовольняються, розрізняють матеріальні та духовні блага. До матеріальних відносяться предмети харчування, одяг, житло і т. д., а також засоби виробництва. До духовних благ — знання, досягнення духовної культури людства, естетичні цінності, моральне добро, що полягає у вчинках людей тощо. Найвищим благом є людина, з точки зору її здатності створювати усі інші цінності⁵.

Із поділу благ на нематеріальні (моральні, духовні, немайнові тощо)⁶ та матеріальні виходять також науковці у своїх дослідженнях.

⁴ Питання правової природи нематеріальних благ є предметом дискусії серед науковців. Як зазначає О. М. Ермолова, різноманітні види немайнових прав громадян, їх поняття, зміст, можливість цивільно-правового захисту, сутність і види немайнових праводносин уже зазнали детального вивчення. Але дослідження нематеріальних благ особистості як об'єктів цивільного права практично не проводилося (див.: Ермолова О. Н. Нематеріальні блага і їх захист: Дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / О. Н. Ермолова. — Саратов, 1998. — С. 4).

⁵ Філософський словарь / [Под. ред. И. Т. Фролова]. — 4-е изд. — М.: Политиздат, 1981. — С. 36-37.

⁶ Н. В. Павловська позначає нематеріальні блага терміном “моральні блага” (див. Павловська Н. В. Теорія та практика захисту моральних благ цивільним законодавством України: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 “Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право” / Н. В. Павловська. — Х., 2002. — 19, [1] с.). На нашу думку, застосування категорії “моральні блага” є невдалим. Так, поділ благ на нематеріальні та матеріальні можна чітко провести за ознакою наявності чи відсутності їх матеріального втілення. Застосування ж критерію моральності унеможливує поділ благ на види, оскільки логічно передбачає оцінку їх з точки зору моралі, та, відповідно, поділ благ на моральні та неморальні (аморальні). Даний поділ зумовлює серйозні складності у розмежуванні благ на ці дві категорії. Схвалення чи засудження з боку суспільної моралі дістають лише вчинки осіб. А блага, самі по собі, моральними засадами суспільства не засуджуються. Тому застосування терміну “моральні блага” унеможливило б здійснення чіткої та логічної систематизації існуючих благ. Аналогічно вважаємо хибним поділ В. В. Сокуренько благ на матеріальні та духовні, оскільки даний поділ здійснено за різними ознаками (духовного наповнення та матеріального втілення). На нашу думку, вживання терміну “духовні блага” є недоцільним, оскільки класифікація благ залежно від їх духовного наповнення веде в глухий кут (див.: Сокуренько В. В. Роль соціальної справедливості в розбудові правової соціальної держави: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.12 “Філософія права” / В. В. Сокуренько. — К., 2002. — 16 с.). І. В. Воробйова розмежує поняття “немайнові блага” і “нематеріальні блага”. На її думку, поняття немайнових благ

Зміст нематеріальних благ розкривається науковцями через їх ознаки. Так, І. В. Воробйова виділяє наступні ознаки немайнових благ: вони мають неекономічний характер, тобто для них нерідко відсутній хоча б приблизний грошовий еквівалент; мають неречовий характер, оскільки більшість із них не мають матеріальних властивостей. Відмінною їх рисою в більшості випадків є невіддільність від особистості конкретної людини, наприклад, індивідуальний вигляд. Крім того, одне і те ж немайнове благо може мати змінний характер, оскільки з часом змінюються здоров'я, індивідуальний вигляд тощо⁷. На нашу думку, остання з наведених ознак стосується не усіх нематеріальних благ, наприклад, ім'я (найменування) особи може не змінюватися протягом усього її життя (існування).

Інший перелік ознак нематеріальних благ пропонує Т. В. Трофімова. Для виникнення прав на нематеріальні блага не потрібні додаткові юридичні факти, вони виникають в силу певних подій, основою з яких є факт народження або створення (якщо мова йде про юридичну особу) суб'єкта права; нематеріальні блага не підлягають відновленню в разі їх порушення; вони невідчужувані і не можуть передаватися іншим способом; вони характеризуються відсутністю майнового змісту, який проявляється у неможливості конкретної оцінки вказаного об'єкта цивільних прав; ці блага належать певному колу суб'єктів цивільного права — фізичним особам; мають особистий характер, що проявляється у неможливості здійснення прав на них іншими особами, крім управомочених⁸.

На нашу думку, з наведених Т. В. Трофімовою ознак обов'язковою для всіх нематеріальних благ є лише відсутність майнового змісту (неможливість конкретної оцінки вказаного об'єкта цивільних прав). Наприклад, для виникнення права фізичної особи на ім'я (як і права юридичної особи на найменування) недостатньо самого лише факту народження фізичної або створення юридичної особи. Дане право потребує документального оформлення. Також особа може змінити одне ім'я (найменування) на інше, тобто воно не є невіддільним від особи-носія. Здоров'я особи в разі його порушення іноді можливо повністю відновити. Право на здоров'я недієздатної фізичної особи здійснює не вона сама, а інші особи (опікуни тощо). Нарешті певні нематеріальні блага можуть належати не лише фізичним, а й юридичним особам, наприклад, найменування, репутація.

Таким чином, як основні ознаки нематеріальних благ можна вказати такі:

- належність особам (фізичним та юридичним) як суб'єктам цивільних правовідносин;
- відсутність економічного характеру, про що свідчить відсутність конкретного, і, як правило, приблизного грошового еквівалента;
- неречовий характер (відсутність матеріальних властивостей).

Дискусійного характеру набуло, зокрема, питання самостійності окремих видів нематеріальних благ. Стосовно нього можна виділити чотири основні позиції. Згідно з першою, особисті немайнові блага безпосередньо захищаються законодавством без закріплення відповідних прав на них, тобто поза правовідносинами. Цивільне право не регулює відносини з приводу таких благ в їх нормальному стані, оскільки не визначає активних дій, які вправі здійснити управомочена особа, а лише забезпечує їх охорону від можливих посягань. Тому наявність і користування нематеріальними благами не носить юридичного характеру. Закон не наділяє особистість цими благами в силу їх приналежності

включає в себе як нематеріальні (наприклад, честь, гідність, ім'я) блага, так і матеріальні блага, тобто такі, що мають речовий зміст (наприклад, ділова репутація, здоров'я як цілісність організму людини) (див.: *Воробьева И. В.* Защита неимущественных благ как институт гражданского права России: Дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Воробьева Ирина Викторовна. — М., 2006. — С. 8, 12). З такою думкою не можна погодитися, зокрема в частині розуміння ділової репутації та здоров'я людини як матеріальних благ. Так, досить складно уявити собі матеріальне втілення ділової репутації самої по собі. Як зазначає Р. О. Стефанчук, під поняттям репутації, як особистого немайнового блага фізичної чи юридичної особи треба розуміти усталену оцінку фізичної чи юридичної особи у будь-якій сфері професійної чи іншої суспільно-корисної діяльності, що ґрунтується на наявній інформації про її позитивні та негативні суспільно-значимі діяння (поведінку), що відома оточуючим, і в силу цього відображена в суспільній свідомості як думка про особу з точки зору моралі даного суспільства чи соціальної групи. Таким чином, оскільки репутація є думкою, а сама думка є нематеріальною, то і репутація не може бути матеріальним благом, а лише нематеріальним. Також не є тотожними поняття організму та здоров'я людини. Як вірно зазначає Р. О. Стефанчук, немайнове благо "здоров'я фізичної особи" повинно охоплюватися наявним соматичним та психічним станом життєдіяльності організму, який визначається системою якісних та кількісних медичних показників (див.: *Стефанчук Р. О.* Особисті немайнові права фізичних осіб (поняття, зміст, система, особливості здійснення та захисту): Монографія / Відп. ред. Я. М. Шевченко. — К.: КНТ, 2008. — С. 332, 451). Тобто поняття організму та здоров'я людини співвідносяться як об'єкт і його властивість. Таким чином, в перелічених І. В. Воробйовою прикладах поняття немайнових та нематеріальних благ по суті є тотожними. Тому надалі ми вживатимемо термін "нематеріальні блага" в розумінні немайнових благ.

⁷ *Воробьева И. В.* Указ. работа. — С. 16-17.

⁸ *Трофимова Т. В.* Нематеріальні блага як об'єкт гражданско-правового регулювання: Дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Трофимова Татьяна Владимировна. — Волгоград, 2004. — С. 9.

людині з моменту народження або досягнення певного віку. Порушення цих благ людини дозволяє приводити в дію механізм права по їх захисту⁹.

Друга позиція полягає в тому, що особисті немайнові права повинні регулюватися цивільним правом незалежно від їх порушення. Особливість особистих немайнових прав, яка відрізняє їх від інших абсолютних прав, полягає у здійсненні управомоченою особою належних їй особистих прав власними діями поза межами права. Тому в особистих немайнових правах наявні дві правомочності: можливість управомоченої особи вимагати від необмеженого кола осіб утримуватися від порушення її права та можливість звернутися до встановлених законом заходів захисту в разі порушення її права¹⁰.

Прихильники третьої позиції не погоджуються з таким виключенням із структури суб'єктивного права на нематеріальне благо правомочності на власні дії. Це перетворить його в суб'єктивне право на захист нематеріального блага, тоді як суб'єктивне право надає його носію можливість і самому якось діяти, а не лише звертатися до оточуючих. Відповідно права на нематеріальні блага включають в себе усі три правомочності, характерні для будь-якого суб'єктивного права, а саме:

- правомочність на власні дії;

- правомочність вимагати від зобов'язаної особи виконання покладених на неї обов'язків;

- правомочність на захист.

Проте деякі нематеріальні блага не допускають законодавчого закріплення правомочності на власні дії. Наприклад, честь і гідність особистості, особиста недоторканність і недоторканність особистого (приватного) життя¹¹.

Таким чином, питання про те, чи існують суб'єктивні права на певні нематеріальні блага, набуло дискусійного характеру саме через труднощі у визначенні змісту даних прав стосовно правомочності розпорядження. На нашу думку, стосовно даного питання слід погодитися з четвертою позицією, яку висловлює Р. О. Стефанчук. Він, зокрема, обґрунтовує наявність в особі суб'єктивних прав на усі нематеріальні блага, які їй можуть належати¹². Характеризуючи активні повноваження суб'єкта-володільця особистого немайнового права, Р. О. Стефанчук виходить із того, що воно включає в себе два основних повноваження: повноваження благоволодіння нематеріальним благом, яке полягає в тому, що конкретна особа може бути визнана носієм даного особистого немайнового блага, а також повноваження благовикористання, яке зводиться до того, що фізична особа, як носій даного блага, має право використовувати його для задоволення власних інтересів у будь-який спосіб, що не заборонений законом¹³.

Таким чином, у правовому розумінні особисті немайнові блага можуть існувати лише як об'єкти особистих немайнових прав осіб. Тому, наприклад, уже зачата, однак ще не народжена дитина хоча і наділена таким особистим немайновим благом, як життя, проте право на життя виникає у неї тільки з моменту народження, оскільки воно належить лише фізичній особі, якою є людина як учасник цивільних відносин (ст. 24 ЦК), а учасником цивільних відносин може бути лише особа, наділена правоздатністю, що виникає у неї з моменту народження¹⁴ (ч. 1 ст. 2; ч. 2 ст. 25 ЦК). Отже, вчинення особою дій,

⁹ *Иоффе О. С.* Гражданско-правовая охрана интересов личности в СРСР // Советское государство и право. — 1956. — № 2. — С. 56-66; *Халфина Р. О.* Общее учение о правоотношении. — М.: Юрид. лит., 1974. — С. 123-124; *Воробьева И. В.* Указ. работа. — С. 32; *Пешкова О. А.* Ответственность и защита при причинении вреда неимущественным правам и нематериальным благам граждан и юридических лиц: Дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Пешкова Ольга Андреевна. — Волгоград, 1997. — С. 59.

¹⁰ Гражданское право: в 2 т. / Под. ред. Е. А. Суханова. — М., 2005. — Т. 1. — 2005. — С. 360-361.

¹¹ *Воробьева И. В.* Указ. работа. — С. 33-34.

¹² Під поняттям особистого немайнового права фізичних осіб Р. О. Стефанчук розуміє суб'єктивне цивільне право, яке за своїм змістом є тісно та нерозривно пов'язане із особою-носієм, не має економічної природи походження та економічного змісту, а також спрямоване на задоволення фізичних (біологічних), духовних, моральних, культурних, соціальних чи інших нематеріальних потреб (інтересу) і об'єктом якого є особисте немайнове благо, а у визначених законом випадках й інше нематеріальне благо (див.: *Стефанчук Р. О.* Особисті немайнові права фізичних осіб (поняття, зміст, система, особливості здійснення та захисту): Монографія / Відп. ред. Я. М. Шевченко. — К.: КНТ, 2008. — С. 131).

¹³ Відповідаючи на питання, чи включається до активного повноваження права на життя використання власного життя шляхом розпорядження ним, Р. О. Стефанчук, зокрема, наголошує на неможливості включення сюди повноваження на самогубство та еутаназію, оскільки все, що передбачене правом, повинно бути моральним та спонукаючим до дії. Також він переконаний, що взагалі поза сферою правового впливу повинна знаходитися самопожертва, оскільки саме поняття самопожертви є доволі оціночним. Можливість благовикористання здоров'я полягає у самостійному визначенні фізичною особою своєї поведінки щодо власного здоров'я. Така поведінка може спрямовуватися як на покращення власного здоров'я, його підтримання, так і на його погіршення, аж до припинення певної (певних) функцій (функцій). Єдиною межею щодо використання власного здоров'я є стан, при якому виникає загроза життю фізичної особи. Благовикористання честі та репутації дає можливість носію вказаних особистих немайнових благ вчиняти поведінку, спрямовану на формування, зміну та використання у суспільних відносинах з метою досягнення власної мети існуючих у неї честі та репутації в межах, що визначені чинним законодавством чи не суперечать моральним засадам суспільства (див.: *Стефанчук Р. О.* Указ. праця. — С. 143, 296-302, 291-292, 321, 302-303, 336-337, 454-455.).

спрямованих на перешкоджання штучному перериванню вагітності, яке проводиться за бажанням вагітної жінки (ч. 6 ст. 281 ЦК), не є самозахистом.

Іншим прикладом особистого немайнового блага, яке не є об'єктом особистого немайнового права особи, є випадок, коли особа, яка відбуває кримінальне покарання у вигляді позбавлення волі, скоює втечу з місця позбавлення волі. Так, свобода як особисте немайнове благо охоплює фізичну, економічну, політичну та індивідуальну свободу людини¹⁵. Позбавлення волі суттєво обмежує такі складові її свободи¹⁶. Тобто, фактично збільшивши обсяг своєї свободи, втікач не має права на свободу в повному обсязі. Тому такі дії не визнаються самозахистом і тягнуть за собою негативні наслідки відповідно до ст. 393 Кримінального кодексу України (далі — КК)¹⁷. Крім того, оскільки цивілістичний аспект свободи пов'язується з дієздатністю фізичної особи, повністю позбавленою свободи, вважається недієздатна особа, яку визнано такою судом¹⁸. Тому втеча такої особи із психіатричного лікувального закладу не є самозахистом.

Отже, вищевикладене свідчить про те, що у випадках, коли особисті немайнові блага не виступають як об'єкти цивільних прав, вони не є об'єктами самозахисту, а дозвіл законодавця на їх самозахист є недоцільним, оскільки це призвело б до порушення закріплених у ЦК прав учасників цивільних відносин.

Переходячи до розгляду питання про можливість і доцільність законодавчого дозволу самозахисту матеріальних благ, які не є об'єктами суб'єктивних прав, слід зазначити, що законодавець позначає такі блага загальним терміном “безхазяйні речі”, поділяючи їх на такі різновиди, як рухома річ, від якої власник відмовився (ст. 336 ЦК), знахідка (ст. 338 ЦК), бездоглядна домашня тварина (ст. 341 ЦК) і скарб (ст. 343 ЦК). Згідно з ч. 1 ст. 335 ЦК “безхазяйною є річ, яка не має власника або власник якої невідомий”. Виходячи з такого визначення, можна виділити два види безхазяйних речей:

1) річ, про яку відомо, що вона точно не має власника (річ, від якої власник відмовився);

2) річ, власник якої невідомий. Безхазяйність такої речі презюмується, тобто насправді вона може бути, а може і не бути об'єктом суб'єктивного права.

Відповідно до поставленої мети, предметом даного дослідження будуть лише такі безхазяйні речі, які не є об'єктами суб'єктивних прав.

Як видно з аналізу норм ЦК, до того, як стати об'єктом права власності, безхазяйна річ може: перебувати на обліку органу, що здійснює державну реєстрацію прав на нерухоме майно (це стосується безхазяйної нерухомої речі) (ст. 335 ЦК); перебувати на зберіганні в особи, яка її знайшла, або на зберіганні в міліції чи органу місцевого самоврядування тощо (ч. 3 ст. 337 ЦК); перебувати на утриманні та в користуванні в особи, яка затримала бездоглядну домашню тварину, або в іншої особи, яка може забезпечити утримання та догляд за твариною з додержанням ветеринарних правил; також така тварина може бути передана міліції або органам місцевого самоврядування (ч. 2 ст. 340 ЦК); не перебувати на зберіганні, у користуванні чи на обліку в жодних осіб, органів, установ чи організацій (ст. 336; ч. 2 ст. 343 ЦК).

Постановка безхазяйної нерухомої речі на облік органу, що здійснює державну реєстрацію прав на нерухоме майно, є адміністративним актом, який не є юридичним фактом¹⁹, оскільки не зумовлює виникнення, зміни або припинення цивільних прав та обов'язків і ця річ не стає об'єктом цивільних прав. Що ж стосується перебування безхазяйної речі на зберіганні та у користуванні в певної особи, то в цьому випадку має місце володіння (посідання), зміст якого хоча і полягає у можливості володіння, користування і розпорядження цією річчю (ч. 3 ст. 337; ч. 3 ст. 338 ЦК), проте в даній ситуації відсутні правомочності володіння, користування і розпорядження нею,

¹⁴ Правовий статус має народжена дитина, яку й можна вважати суб'єктом права. Ембріон же має лише правовий режим (див.: Ольховик Л. А. Особисті немайнові права дитини за цивільним законодавством України: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 “Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право” / Л. А. Ольховик. — Х., 2006. — С. 8).

¹⁵ Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України: У 2 т. — 2 е вид., перероб. і доп. / За ред. О. В. Дзери (кер. авт. кол.), Н. С. Кузнецової, В. В. Луця. — К.: Юрінком Інтер, 2006. — Т. I. — С. 480.

¹⁶ Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України від 5 квітня 2001 року / За ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. — К.: Каннон, А. С. К., 2002. — С. 158.

¹⁷ Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 р., № 2341-III // ВВР. — 2001. — № 25-26. — Ст. 393.

¹⁸ Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України: У 2 т. — 2 е вид., перероб. і доп. / За ред. О. В. Дзери (кер. авт. кол.), Н. С. Кузнецової, В. В. Луця. — К.: Юрінком Інтер, 2006. — Т. I. — С. 481.

¹⁹ Там само. — С. 557.

тобто дане володіння (посідання) відображає фактичний стан речі, а не суб'єктивне право на неї²⁰.

Перш ніж перейти до аналізу наслідків самозахисту безхазяйної речі, слід відзначити, що дії з самозахисту є правомірними (оскільки право особи на самозахист закріплено в законі) та суспільнокорисними (оскільки самозахист спрямований на порятунком охоронюваних законом суспільних цінностей). Виходячи з цього, законодавець подбав про відшкодування шкоди, якої зазнав рятівник, а також надав йому право зворотної вимоги до особи, чиї права він тим самим захищав (ст.ст. 1162, 1171 ЦК).

Як випливає зі змісту ч. 1 ст. 1162 ЦК, держава відшкодовує шкоду, завдану каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю фізичної особи, яка без відповідних повноважень рятувала від реальної загрози майно іншої особи, яке має істотну цінність. Тобто як одну з умов відшкодування тут розуміють наявність у іншої особи цивільного права на дане майно в момент його рятування. Оскільки безхазяйна річ не є об'єктом цивільного права іншої особи, то шкода, завдана рятівнику, державою не відшкодовується. Аналогічну ситуацію спостерігаємо і у випадках, коли при здійсненні порятунку шкода завдається майну рятівника або іншій особі. Так, згідно ч. 2 ст. 1162 ЦК, шкода, завдана майну особи, яка без відповідних повноважень рятувала від реальної загрози майно іншої особи, яке має істотну цінність, відшкодовується власником (володільцем) цього майна. Відповідно відсутність власника (володільця) означає відсутність відшкодування. Якщо ж при здійсненні рятівником дій у стані крайньої необхідності, спрямованих на усунення небезпеки, що загрожувала цивільним правам та інтересам іншої особи (фізичної або юридичної), завдано шкоди третій особі, рятівник, відшкодувавши завдану ним шкоду, має право пред'явити зворотну вимогу до особи, в інтересах якої він діяв (ч. 1 ст. 1171 ЦК). Але, у випадку відсутності такої особи, рятівник безхазяйної речі не матиме права зворотної вимоги.

Що ж стосується відшкодування шкоди, завданої особою при здійсненні нею права на самозахист від протиправних посягань, у тому числі у стані необхідної оборони (ст. 1169 ЦК), то за цим правилом протидія протиправному посяганню є обов'язковою підставою для віднесення дій особи до самозахисту. Як зазначив А. А. Берлін, необхідна оборона є боротьба права проти неправа²¹. У випадку ж рятування безхазяйної речі шляхом протидії особі, яка намагається її знищити або пошкодити, стан необхідної оборони в діях рятівника відсутній через відсутність протиправного посягання.

Таким чином, згідно ЦК, матеріальні блага, які не є об'єктами цивільних прав, не можуть бути об'єктами самозахисту через відсутність схвального ставлення законодавця до дій рятівника, оскільки рятівник за свої дії не одержує ні відшкодування завданої йому шкоди, ні права зворотної вимоги до іншої особи (через її відсутність).

На нашу думку, для запобігання зменшенню вірогідності захисту суб'єктивних прав, слід надати рятівникові право на відшкодування та (або) зворотну вимогу також у випадку рятування матеріального блага, що не є об'єктом суб'єктивного права. Так, аналогічно із випадком рятування майна іншої особи, яке має істотну цінність, слід покласти на державу обов'язок здійснити відшкодування в повному обсязі шкоди, завданої каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю рятівника, який рятував від реальної загрози безхазяйну річ, яка має істотну цінність.

У свою чергу обов'язок відшкодування шкоди, завданої майну рятівника, що рятував безхазяйну річ, яка має істотну цінність, слід покласти на особу, яка стане власником цієї речі в майбутньому. Так, згідно із ч. 1 ст. 339 ЦК особа, яка набула право власності на знахідку, зобов'язана відшкодувати пов'язані з нею необхідні витрати (зберігання, розшук власника, продаж речі тощо). Аналогічно з даною нормою слід надати і рятівникові право вимагати від набувача права власності на безхазяйну річ відшкодувати шкоду, завдану майну рятівника, що її рятував, якщо вона має істотну цінність. Також слід надати рятівникові право зворотної вимоги до майбутнього власника цієї речі, аналогічно до ч. 1 ст. 1171 ЦК. Але не можна покладати відшкодування шкоди, завданої рятівником в стані крайньої необхідності, на майбутнього власника безхазяйної речі, оскільки в такому разі невідомо, коли він з'явиться і чи з'явиться взагалі. Така невизначеність щодо часу відшкодування призвела б до порушення права потерпілої особи на відшкодування шкоди (ст.ст. 22, 23 ЦК). З тієї ж причини перебіг строку позовної давності для таких вимог рятівника слід рахувати з моменту появи цього власника.

²⁰ Цивільне право України: Підручник / Є. О. Харитонов, Н. О. Саніахметова. — К.: Істина, 2003. — С. 335-336.

Складнішу ситуацію маємо у випадку завдання рятівником шкоди при здійсненні протидії діям іншої особи, яка намагається знищити, пошкодити безхазяйну річ або заволодіти нею. Як уже було сказано вище, згідно ЦК стан необхідної оборони тут відсутній. Інша особа, яка прагне знищити, пошкодити безхазяйну річ або заволодіти нею, в даному випадку також здійснює свої права на задоволення певних потреб (наприклад, знищує перешкоду для полегшення пересування або певним чином змінює безхазяйну річ з метою надання їй певних властивостей для подальшого її застосування). Визнання здійснення рятівником протидії цій особі самозахистом означало б надання йому права на здійснення такої протидії. В такому разі виникла б ситуація, коли різним особам належать права, які мають взаємовиключний характер, що є неприпустимим. Тому визнати такі дії рятівника самозахистом недоцільно і неможливо.

Виходячи із вищесказаного, пропонуємо внести відповідні зміни до ЦК. Зокрема ст. 1171 ЦК пропонуємо викласти в наступній редакції:

Стаття 1171. Відшкодування шкоди, завданої у стані крайньої необхідності.

“1. Шкода, завдана особі у зв'язку із вчиненням дій, спрямованих на усунення небезпеки, що загрожувала цивільним правам чи інтересам іншої фізичної або юридичної особи *або безхазяйній речі*, якщо цю небезпеку за даних умов не можна було усунути іншими способами²² (крайня необхідність), відшкодовується особою, яка її завдала.

Особа, яка відшкодувала шкоду, має право пред'явити зворотну вимогу до особи, в інтересах якої вона діяла, *або до особи, яка набула у власність безхазяйну річ, що рятувалася*.

Перебіг строку позовної давності для пред'явлення зворотної вимоги особою, яка рятувала безхазяйну річ, починається з моменту набуття цієї речі у власність іншою особою.

2. Враховуючи обставини, за яких було завдано шкоди у стані крайньої необхідності, суд може покласти обов'язок її відшкодування на особу, в інтересах якої діяла особа, що завдала шкоди, або зобов'язати кожного з них відшкодувати шкоду в певній частці або звільнити їх від відшкодування шкоди частково або в повному обсязі.

Суд не може покласти обов'язок відшкодування шкоди, завданої при усуненні небезпеки, що загрожувала *безхазяйній речі*, на особу, яка згодом *набула у власність безхазяйну річ, що рятувалася*”.

Також пропонуємо доповнити главу 82 ЦК ст. 1171¹ наступного змісту:

Стаття 1171¹. Відшкодування шкоди, якої зазнала особа, рятуючи безхазяйну річ.

“1. Шкода, завдана каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю фізичної особи, яка рятувала від реальної загрози *безхазяйну річ, яка має істотну цінність*, відшкодовується державою в повному обсязі.

2. Шкода, завдана майну особи, яка рятувала від реальної загрози *безхазяйну річ, що має істотну цінність*, відшкодовується особою, яка згодом *набула право власності на цю безхазяйну річ*, з урахуванням їх матеріального становища.

Шкода відшкодовується з урахуванням майнового становища власника (володільця) майна, якому завдана шкода.

Розмір відшкодування шкоди не може перевищувати *вартості безхазяйної речі, яка рятувалася*”.

Отже, виходячи з сучасних наукових напрацювань у сфері дослідження правової природи нематеріальних благ, слід визнати, що у правовому розумінні особисті немайнові блага можуть існувати лише як об'єкти особистих немайнових прав осіб. Тому у випадках, коли особисті немайнові блага не виступають як об'єкти цивільних прав, вони не є об'єктами самозахисту, а дозвіл законодавцем їх самозахисту був би недоцільним, оскільки це призвело б до порушення закріплених у ЦК прав учасників цивільних відносин.

У свою чергу, згідно ЦК, матеріальні блага, які не є об'єктами цивільних прав, не можуть бути об'єктами самозахисту через відсутність схвального ставлення законодавця до дій рятівника. Водночас, на нашу думку, доцільно було б визнати ці блага об'єктами самозахисту з метою забезпечення максимально можливого ступеня вірогідності недопущення порушення прав особи шляхом їх самозахисту.

*Стаття рекомендована до друку кафедрою цивільного права та процесу
Хмельницького університету управління та права
(протокол № 7 від 23 лютого 2009 року)*

²¹ О необходимой оборонѣ. Исследование Ар. А. Берлина. — Ярославль, 1911. — С. 18.

²² У даному випадку доречніше використовувати термін “способами”.